

Kulturmiljön – värden att slå vakt om

Skydd för värdefull bebyggelse

I dagligt tal används ofta begreppen K-märkt eller kulturminnesmärkt om skydd av värdefull bebyggelse. I början av 1900-talet kunde hus K-märkas med hjälp av stadsplanelagen. Detta skyddsinstrument togs efter några år bort, men begreppet har levt kvar hos allmänheten. Det finns flera olika sätt att skydda kulturhistoriskt intressant bebyggelse. Nedan följer en genomgång av de lagar som används till detta.

Enligt Plan- och bygglagen, PBL, ska all bebyggelse behandlas med varsamhet. Finns kulturhistoriska värden ska dessa tas till vara. Ansvaret för skydd och vård av kulturhistoriskt värdefulla byggnader och byggnadsmiljöer är fördelat på stat, kommun och enskilda. Som instrument har samhället inrättat olika typer av bestämmelser i lagstiftningen. Det bästa skyddet och den bästa vården får dock bebyggelsen av alla de intresserade ägare som vårdar merparten av de svenska kulturmiljöerna.

Kulturminneslagen, KML

Kulturminneslagen inleds med "Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla." Lagen om kulturminnen trädde i kraft den 1 januari 1989. I KML finns grundläggande bestämmelser till skydd för viktiga delar av kulturarvet. Lagen innehåller bland annat bestämmelser för skydd av värdefulla byggnader, fornlämningar, fornfynd, kyrkliga kulturminnen och vissa kulturföremål. Riksantikvarieämbetet har överinseende över kulturminnesvården i landet och länsstyrelsen har tillsyn över kulturminnesvården i länet.

Enskilda byggnadsminnen

Enligt Kulturminneslagen kan en synnerligen märklig byggnad, park eller trädgård förklaras som byggnadsminne. Det är det unika och inte det representativa som skyddas genom att bli byggnadsminne. Länsstyrelsen är beslutande instans. De utfärdar även skyddsföreskrifter som anger på vilket sätt byggnadsminnet ska vårdas och underhållas samt i vilka avseenden det inte får ändras. Håbo kommun har i nuläget inga byggnadsminnen.

Statliga byggnadsminnen

En synnerligen märklig byggnad som ägs av staten kan förklaras som statligt byggnadsminne. Riksantikvarieämbetet är här beslutande instans. De utfärdar även skyddsföreskrifter som anger på vilket sätt byggnadsminnet ska vårdas och underhållas samt i vilka avseenden det inte får ändras. I Håbo kommun finns två statliga byggnadsminnen – Skoklosters slott med tillhörande slottspark och det före detta överstebostället Biskops-Arnö.

Biskops-Arnö är ett av Håbos två statliga byggnadsminnen.

Fornlämningar

Alla fasta fornlämningar är skyddade enligt Kulturminneslagen. Upptäcks en ny fornlämning är den automatiskt skyddad. Man får inte förändra, ta bort, skada eller täcka över en fornlämning utan tillstånd från Länsstyrelsen. Fasta fornlämningar är lämningar efter människors verksamhet under forna tider som är varaktigt övergivna. Exempel på fornlämningar är gravfält, runstenar,

lämningar av boplatser, ruiner och skeppsvrak som har förlit för mer än 100 år sedan. Håbo kommun är rik på fornminnen, exempelvis kan storhögarna vid Överhassla och Rölunda i Hågeby socken nämnas. Ett annat exempel är bronsåldersboplatsen utanför Apalle i Övergrans socken, där man har hittat spår efter minst 79 hus.

Kyrkliga kulturminnen

Kyrkor, kyrkliga inventarier och begravningsplatser som ägs av Svenska kyrkan skyddas av Kulturminneslagen, KML. Enligt lagen ska de vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas. För att få göra större ändringar av kyrkor byggda före 1940 krävs tillstånd av riksantikvarieämbetet. För mindre ändringar behöver kyrkan tillstånd av länsstyrelsen. Håbo kommun har fem kyrkor som skyddas av KML – Skoklosters, Hågeby, Yttergrans, Övergrans och Kalmars kyrkor.

Hågeby kyrka skyddas av Kulturminneslagen.

Miljöbalken

Miljöbalken trädde i kraft den 1 januari 1999 och utgör en samordnad och skärpt miljölagstiftning för en hållbar utveckling. I miljöbalken ingår regler från femton tidigare miljölagar, däribland naturvårdslagen. Miljöbalken bildar en övergripande lagstiftning som rör all miljöpåverkan. Två av målen i miljöbalken är att värdefulla natur- och kulturmiljöer ska skyddas och vårdas och att den biologiska mångfalden ska bevaras. Skydd av naturen kan ske genom flera olika områdesskydd. De som främst är intressanta ur en kulturmiljöaspekt är riksintresse, naturreservat och kulturreservat.

Riksintresse

Ett område av riksintresse för kulturmiljövården är en kulturmiljö som är unik eller speciell i en region, i riket eller internationellt sett. Riksintressena ska representera hela landets historia från förhistorisk tid fram till nutid. Bland Sveriges ca 1 700 riksintresseområden finns exempelvis förhistoriska gravfält, jordbruksbyar, fiskelägen, medeltida stadsmiljöer, herrgårdar, gruvor och sågverk, 1900-talsförorter samt moderna kyrkogårdar.

Ett riksintresse har inte automatiskt ett juridiskt bindande skydd. För att skydda miljön krävs ytterligare åtgärder. Ett riksintresseområde kan anses vara så pass värdefullt att kulturmiljön har företräde vid en avvägning med motstående intressen, förutsatt att de motstående intressena inte också är av riksintresse. I ett riksintresseområde kan staten via länsstyrelsen gå in och upphäva kommunala beslut, om man inte finner kulturvärdena tillräckligt beaktade. Riksintressen finns förutom för kulturmiljövården även för naturvård och friluftsliv.

I Håbo kommun finns två riksintressen för kulturmiljövården. Den ena omfattar hela Skoklosters socken, som är en miljö helt dominerad av Skoklosters slott med underliggande gårdar och torp. Det andra riksintresset omfattar delar av Övergrans och Yttergrans socknar, där det finns omfattande fornlämningsmiljöer och välbevarade by- och herrgårdsmiljöer.

Naturreservat

Naturreservat är det vanligaste skyddet för naturen. Områden med hög biologisk mångfald, värdefulla naturmiljöer eller friluftsvården kan skyddas som naturreservat. Marken kan ägas av vem

Kulturmiljön – värden att slå vakt om

som helst och markägaren får en ersättning för det intrång som uppkommer på grund av olika bestämmelser. Av Sveriges ca 3 100 naturreservat finns åtta i Håbo kommun: Arnöhuvud, Ekillaåsen, Granåsen, Hjalstaviken, Kalmarnäsländet, Sandhagen och Sandviksåsen samt Skokloster. Granåsen är ett kommunalt naturreservat medan övriga är statliga.

Kulturresevat

Sedan 1999 finns möjligheten att bilda kulturresevat. Avsikten är att möjliggöra vård och bevarande av värdefulla kulturpräglade landskap. I ett kulturresevat kan hela områdets natur- och kulturmiljövärden skyddas och vårdas. Därmed omfattas utöver marken även byggnader, anläggningar och lämningar. Även sådana värden som består av verksamheter, kunskaper och traditioner kan hanteras inom ramen för kulturresevatets förvaltning. Håbo har för närvarande inga kulturresevat.

Sandviksåsen är ett av Håbo kommuns åtta naturreservat.

Plan- och bygglagen, PBL

Plan- och bygglagen trädde i kraft 1 juli 1987. Efter flera revideringar av denna kommer en ny plan- och bygglag att träda i kraft den 2 maj 2011. Kommunerna har planmonopol, det vill säga de är ensamt ansvariga för stadsplaneringen i den enskilda kommunen. De planinstrument som kommunerna kan använda sig av är översiktsplan, detaljplan och områdesbestämmelser.

Översiktsplan

Enligt PBL ska alla kommuner ha en aktuell översiktsplan. Planen är inte bindande utan endast vägledande. I översiktsplanen tas frågor om mark- och vattenanvändning samt byggande i hela kommunen upp. Översiktsplanen kan ses som en utgångspunkt för detaljplaneläggningen i kommunen och fungerar tillsammans med Länsstyrelsens granskningsyttrande som en överenskommelse mellan stat och kommun om den framtida markanvändningen. I översiktsplanen finns ofta ett speciellt avsnitt om kulturmiljön där värdefulla kulturmiljöer pekas ut. Kommunen kan även upprätta en fördjupad översiktsplan över ett avgränsat område. Håbo kommuns översiktsplan antogs 2006 och en fördjupad översiktsplan antogs för Bålsta sommaren 2010.

Detaljplan

En detaljplan är ett juridiskt dokument som bestämmer hur mark och bebyggelse får användas. Detaljplanen ersätter vad som före 1987 kallades stads- och byggnadsplaner. Detaljplanen reglerar såväl enskildas som kommunens rättigheter och skyldigheter. I planen fastslås hur marken får bebyggas, till exempel byggnaders höjd och placering. En detaljplan kan täcka en hel stadsdel, en del av ett kvarter eller en enskild fastighet. Planen utgör underlag för bygglov, rivningslov och marklov. När detaljplaner upprättas har framför allt berörda parter, men även andra medborgare, insyn och möjlighet att framföra synpunkter under det i lagen föreskrivna samråds- och utställningsförfarandet. Ändringar av befintlig bebyggelse kan också regleras. För att skydda värdefull bebyggelse kan hus q- eller k-märkas. I Håbo kommun finns för närvarande ca 300 detaljplaner.

Brunnsby omfattas av områdesbestämmelser.

Q-märkning

Med stöd av plan- och bygglagen kan kommunerna ge kulturhistoriskt värdefulla byggnader och byggnadsmiljöer ett skydd mot rivning eller förvanskning genom att meddela skyddsbestämmelser, så kallad q-märkning i detaljplanen. Q-märkning sker med stöd i plan- och bygglagens **3 kap 12§**: *Byggnader, som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär, får inte förvanskas.*

K-märkning

K-märkning är ett relativt nytt begrepp i PBL som har lagts till eftersom begreppet används i dagligt tal. Byggnader och byggnadsmiljöer som har ett kulturhistoriskt värde fast av mindre dignitet kan tillskrivas ett varsamhetskrav i detaljplanen genom k-märkning. Denna tar stöd i plan- och bygglagens **3 kap 10§**: *Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas tillvara.* Lagtexten innebär inte ett förbud mot ändring av byggnader utan syftar till att styra ändringarna så att de utförs varsamt.

Områdesbestämmelser

För områden som inte omfattas av en detaljplan kan områdesbestämmelser antas. Områdesbestämmelser är en enklare form av detaljplan som endast reglerar ett fåtal frågor såsom markanvändning, bebyggelsens egenskaper och administrativa frågor. Områdesbestämmelser används för att säkerställa översiktplanens intentioner eller tillgodose riksintressen. De kan exempelvis antas för att skydda en kulturmiljö eller landskapsbild mot störande förändringar. Med hjälp av områdesbestämmelser kan kommunen även utvidga lovplikten i en värdefull miljö så att även fasadåtgärder och rivning omfattas. När områdesbestämmelser upprättas har framför allt berörda parter, men även andra medborgare, insyn och möjlighet att framföra synpunkter under det i lagen föreskrivna samråds- och utställningsförfarandet. I Håbo kommun finns det i nuläget områdesbestämmelser för tre områden: Brunnsby, Hägeby och Övergrans by.

Allmänna råd vid renovering, om- och nybyggnad

Byggnader kräver omsorg och underhåll. I det här avsnittet listas en del av det som kan vara viktigt att tänka på för dem som äger eller som funderar på att köpa eller bygga ett hus.

Underhåll och renovering

- Kontinuerligt underhåll gör att behovet av stora och dyra renoveringar blir mindre. Rensa takrännor, se till att inga takpannor ligger snett och håll fönsterbågarna rena är exempel på enkla åtgärder som har stor betydelse.
- Det är inte endast ”gamla” hus som har ett värde. Det kan finnas lika stor anledning att vara aktsam om ett välbevarat hus från 1950–1960-talen som ett 1800-talshus. Det finns dock fler hus från efterkrigstiden än från 1800-talet bevarade idag och därför värderas de i nuläget kulturhistoriskt sett inte lika högt.
- Hus genomgår som regel störst förändringar i samband med ägarbyten. De nya ägarna vill ofta sätta sin egen prägel på byggnaden. Tänk på att inte göra onödigt stora förändringar då dessa ofta leder till att huset förlorar delar av sitt kulturhistoriska värde.
- Det är viktigt att bevara och eventuellt förstärka de olika värdeskapande egenskaperna som tas upp i kulturmiljöprogrammet. Följ gärna de traditioner som finns i grannskapet.

Byggnadsdetaljer

- Även små detaljer kan ha stor betydelse för hur en byggnad upplevs. Äldre hantverksmässigt utförda detaljer har ofta en stor detaljrikedom och är av hög kvalitet varför de bör värderas högt. Exempelvis äldre handtag och fönstervred kan ofta vara handsmidda.
- Ett mycket viktigt karaktärsdrag på hus är fönstren. Om fönstren är ursprungliga kan man med hjälp av dem bestämma en byggnads ålder. Ett äldre fönster har dessutom estetiska kvalitéer som ett nyttillverkat inte har. Fönsterglas som är handblåst eller valsat har naturliga skiftningar som dagens planglas saknar. Gamla båg- och spröjs är också tunnare och smäckrare än nya. De gamla fönstren får därför en större glasad yta och släpper därigenom in mer ljus. Fönstrens format är dessutom anpassade till husets proportioner vilket ger ett harmoniskt helhetsintryck. Slutlig-

en kan konstateras att om man ersätter ett gammalt fönster med ett fabriksstillverkat sänker man alltid byggnadens kulturhistoriska värde.

- Fönster som är gjorda före 1960 är som regel av mycket hög kvalitet. Att låta renovera ett gammalt fönster är i slutändan för det mesta inte dyrare än att köpa ett nytt fabriksstillverkat. Gamla fönster har ofta inte samma dimensioner som nya, varför de nya antingen måste specialbeställas eller så måste väggen, som fönstret sitter i, byggas om. Ett gammalt renoverat fönster är dessutom ofta bättre på att hålla både kyla och störande ljud ute än ett modernt treglasfönster. Om man trots allt väljer att sätta in nya fönster bör man använda de befintliga som förlaga.
- Även dörrar som är utformade för byggnaden bör restaureras istället för att bytas ut. Lika lite som man skulle drömma om att sätta in en ny byrålåda i en äldre byrå borde man sätta in en ny icke anpassad dörr i ett äldre hus. Tänk på att underhåll och små reparationer alltid blir billigare än att köpa nytt. Dubbeldörrar och smala fönster ovanför ytterdörren är dessutom mycket viktiga karaktärsdrag på många äldre hus.

- Trädgårdar kan innehålla stora kulturhistoriska värden. I en del fall är trädgård och bebyggelse tänkta som en enhet. En gammal trädgård kan innehålla många äldre kulturväxter som ger fastigheten, och kanske ett helt kvarter, dess karaktär. Växterna i en trädgård kan dessutom ge mycket information om hur en byggnad har använts. En äldre trädgård kan, liksom ett hus, dölja mycket som förtjänar att

upptäckas. Har man köpt ett nytt hus bör en hel växtsäsong förflyta innan trädgården åtgärdas, så att man säkert vet vilka växter som finns i den.

Material

- För att behålla en byggnads karaktär och dess kulturhistoriska värde bör dess färgsättning stämma överens med den stil byggnaden domineras av. Vill man ta reda på vilken färgsättning ett hus ursprungligen har haft kan man exempelvis kontakta en byggnadsantikvarie. Kulörer på byggnader och plank påverkar inte endast den enskilda fastigheten utan även de omkringliggande.
- Moderna tekniker och material bör inte blandas med äldre. Exempelvis ska man inte laga skador på en mur som är putsad med kalkbruk med betong. De båda brukssorterna har olika egenskaper vilket kan medföra att nya skador på underlag eller omgivande putsytor uppstår.

Kulturmiljön – värden att slå vakt om

- En del material har ytligt sett vissa likheter, men valet av material kan ha avgörande konsekvenser för hur byggnaden eller miljön uppfattas. Ett exempel på detta är lertegelpannor kontra betongpannor eller tegelimiterande plåt. En lertegelpanna ger ett smäckrare utseende än de grövre betongpannorna. Den tegelimiterande plåten ger i sin tur ett stelt och livlöst utseende. Andra fördelar med tegel är att det, till skillnad från de andra materialen, åldras vackert och att materialet är mycket hållbart. Behöver man ersätta en enstaka panna är det dessutom enkelt gjort till skillnad från att byta ett större stycke plåt.

Om- och tillbyggnad

- Att hus byggs om är i sig inget fel – hus med för låg standard blir ofta obebodda och då förfaller de snabbt. Det är dock mycket viktigt att förändringar görs med varsamhet för byggnaden och den omgivning som den ligger i.
- Innan större åtgärder påbörjas är det bra att ta reda på så mycket som möjligt om byggnaden, till exempel genom att fråga tidigare ägare eller hyresgäster och grannar. Om huset är från 1900-talet kan det finnas bygglovhandlingar med värdefull information hos kommunen.
- Ett vanligt fel är att man köper ett litet torp och bygger om det till en modern villa. Under processen förlorar huset ofta många av de kvaliteter som man kanske ursprungligen föll för.
- Om ett hus byggs till bör tillbyggnaden vara mindre än det ursprungliga huset för att huset inte helt ska förlora proportionerna. Tänk på helhetsintrycket, det är viktigt att slutresultatet blir harmoniskt. Förläng hellre huset i samma stil än att bygga en låda i avvikande stil. Anlita en arkitekt som är intresserad av äldre byggnader.

Nybyggnad

- Vid nyproduktion bör hänsyn tas till omgivande bebyggelse. Detta är framför allt viktigt på landsbygden och i bostadsområden av kulturhistoriskt värde. Anpassning kan ske med hjälp av byggnadens skala, fasadmaterial, takmaterial och takfallslutning. Det är även viktigt att fundera på byggnadens läge på tomten och hur stor del av tomten som är lämplig att bebygga.
- Använd helst traditionella material. Slamfärg ger en vackrare lyster än en glansig syntetfärg. Lertegel ger ett smäckrare intryck än betongpannor och åldras vackrare. Använd fönster med äkta spröjs i stället för avtagbara. Ett nytt hus med traditionella material smälter oftast väl in i omgivningen oavsett om huset har en äldre eller modernare utformning.
- Tänk på att en inklädd takfot ger ett större och klumpigare intryck än ett tak som har öppen takfot. Om man väljer ett brutet tak bör taket rymmas i en halvcirkel med takås, sidoås och takfot liggande längs med bågen. I annat fall uppfattas taket som överdimensionerat.
- Det är ofta inte dyrare att bygga ett hus i lösvirke än att köpa ett kataloghus. Anlita en duktig arkitekt som kan hjälpa er att förverkliga era drömmar på ett kvalitativt sett. Arkitektens arvode är endast en bråkdel av den totala produktionskostnaden och oftast väl värt pengarna. Tänk på att det som byggs idag blir morgondagens kulturarv.

